Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 34

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

MA’MURIY JAZONING MAQSADI VA VAZIFALARI: PROTSESSUAL MUTANOSIBLIK VA SANKSION-PREVENTIV DINAMIKA

O’zbekxon Dilshodbek o’g’li Jo’rayev*

Farg’ona davlat unversiteti, Huquqshunoslik fakulteti, Yurisprudensiya yo’nalishi 3-bosqich talabasi

✉ jurayevxofiz@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks normalari hamda huquq sotsiologiyasi prizmasidan ma’muriy jazoning maqsad va vazifalarini belgilash muammolari tizimli tahlil etilgan. Inson huquqlari daxlsizligi, sanksiyalar qo‘llashda konstitutsiyaviy mutanosiblik prinsipini real ta’minlash hamda huquqni qo‘llash amaliyotida diskretsion o‘zboshimchaliklarni jilovlovchi interaktiv-vaziyatli modellar va takomillashtirilgan protsessual filtrlar tizimi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar

Ma’muriy jazo, maqsad, vazifalar, mutanosiblik, sanksiya, preventsiya, ma’muriy javobgarlik, diskretsion vakolat, huquqni qo‘llash amaliyoti, jazo muqarrarligi.

DOI: 10.5281/zenodo.23886081

KIRISH

Ma’muriy-protsessual munosabatlar ontologiyasida ma’muriy jazo instituti davlat majburlov kuchining shunchaki sanksion ko‘rinishi emas, balki jamiyatda barqaror huquqiy tartibotni saqlash hamda kriminogen xavf-xatarlarni barvaqt jilovlashga qaratilgan fundamental preventiv mexanizmdir. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan jadal sud-ma’muriy islohotlar sharoitida ma’muriy jazo choralarining maqsad va vazifalarini konstitutsiyaviy normalar prizmasidan qayta ko‘rib chiqish yuksak ilmiy-amaliy dolzarblikka ega. Ma’muriy sanksiyalar tizimida jazo muqarrarligi tamoyilini qaror toptirish hamda inson sha’ni, qadr-qimmati va erkinligini oliy aksiologik qadriyat sifatida proteksiya qilish jamiyatda huquqiy nigilizm inqirozini sindirishni, jamoat xavfsizligini ta’minlashni hamda ommaviy boshqaruv institutlariga nisbatan ijtimoiy ishonchni real vaqt rejimida kafolatlovchi universal drayverdir. Ayni paytda, globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari davlat majburlov mexanizmlaridan foydalanishda mutlaqo yangi intellektual yondashuvlarni, xususan, repressiv yondashuvlardan voz kechib, ogohlantiruvchi va tarbiyaviy preventiv ta’sir vositalarini birinchi o‘ringa olib chiqishni qat’iy talab etmoqda.

Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasiga muvofiq, insonning huquq va erkinliklari bevosita amal qiladi hamda ular qonunlarning, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari faoliyatining tub mohiyati va mazmunini belgilaydi. Ushbu prinsip ma’muriy sanksiyalarni qo‘llash sohasida algoritmik mutanosiblik andozasini joriy etadi. Davlat organlari tomonidan insonga nisbatan qo‘llaniladigan huquqiy ta’sir choralari mutanosiblik prinsipiga asoslanishi va qonunlarda nazarda tutilgan maqsadlarga erishish uchun yetarli bo‘lishi shart. Inson bilan davlat organlarining o‘zaro munosabat-

larida yuzaga keladigan qonunchilikdagi barcha ziddiyatlar va noaniqliklarning inson foydasiga talqin etilishi ma’muriy sanksion bosim darajasini cheklaydi. 21-modda talablariga ko‘ra, har bir inson o‘z shaxsini erkin kamol toptirish huquqiga ega bo‘lib, hech kimga uning roziligisiz qonunchilikda belgilanmagan ma’muriy majburiyat yuklatilishi mumkin emas. Insonning huquq va erkinliklari faqat qonunga muvofiq hamda jamoat xavfsizligini, aholi sog‘lig‘ini va ijtimoiy axloqni himoya qilish maqsadida, zarur bo‘lgan qat’iy doiradagina cheklanishi ma’muriy jazolarning preventiv dinamikasini belgilaydi. Konstitutsiyaviy darajadagi bu kafolatlar ma’muriy jazoni tayinlash jarayonida har bir huquqbuzarlik holatini yakka tartibda baholash hamda shaxsiy erkinliklarni asossiz cheklashlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Ma’muriy sanksiyalarni qo‘llash amaliyoti insonning sha’ni va qadr-qimmati daxlsizligi hamda erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqlari bilan uzviy dialektik muvozanatda bo‘lishi shart. Hech kim qiynoqqa solinishi, shafqatsiz, g‘ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishi mumkin emasligi to‘g‘risidagi taqiq ma’muriy jazolarning o‘ch olish quroli emas, balki sof tarbiyaviy-preventiv institut ekanligini anglatadi. Hibsga olish, qamoqqa olish va ma’muriy qamoqda saqlash choralariga faqat sudning qaroriga ko‘ra yo‘l qo‘yilishi hamda shaxsni ushlash chog‘ida uning huquqlari va ushlab turilishi asoslari tushunarli tilda majburiy tushuntirilishi ma’muriy-huquqiy munosabatlarda jazo choralarining maqsad va vazifalarini yangicha huquqiy tafakkur asosida monolitlashtiradi. Huquqiy davlatda har qanday majburlov chorasi shaxsni jamiyatdan ajratish yoki uni j jismoniy ezishga emas, balki uning ijtimoiy xulq-atvorini qonuniy o‘zanlarga qaytarishga qaratilgan bo‘lishi shartligi zamonaviy yuridik doktrinaning bosh tamoyilidir.

Biroq, huquqni qo‘llash amaliyoti va ma’muriy sanksiyalar arxitekturasi tahlil qilinganda, ma’muriy sanksiyalarni mexanik qo‘llash, jazo tayinlashda mansabdor shaxslarning diskretsion vakolatlari hamda aholining huquqiy savodxonligi yetishmasligi ma’muriy jazoning tub preventiv samaradorligini muayyan darajada cheklamoqda. Amaliyotda ko‘plab hollarda jarimalar yoki boshqa jazo choralari shaxsning ayblilik darajasini, uning moddiy ahvolini va sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasini yetarlicha hisobga olmasdan belgilanayotgani huquqiy adolat mezonlariga putur yetkazmoqda. Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi umumiy huquqshunoslik ta’limotlari hamda yangilangan konstitutsiyaviy normalar sinergiyasida ma’muriy jazoning maqsad va vazifalarini konseptual tahlil etish, sanksiyalar tizimini protsessual mutanosiblik mezonlariga o‘tkazish hamda jamiyatda huquqiy loqaydlik reflekslarini islohotlar yordamida bartaraf etishning strategik modellarini ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi qonunchilikni takomillashtirish, korporativ javobgarlik elementlarini joriy etish va proaktiv preventiv mexanizmlarni kengaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar asoslab beriladi.

Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi qonunchilik tizimida ma’muriy jazo institutining huquqiy tabiati, uning maqsad hamda vazifalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda sanksion-preventiv xususiyatlari bilan ajralib turadi. Kodeksning 22-moddasiga muvofiq, ma’muriy jazo javobgarlikka tortish chorasi bo‘lib, u ma’muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni qonunlarga rioya etish va ularni hurmat qilish ruhida tarbiyalash, shuningdek ana shu huquqbuzarning o‘zi tomonidan ham, boshqa shaxslar tomonidan ham yangi huquqqa zid qilmishlar sodir etilishining oldini olish maqsadida qo‘llaniladi. Siyosiy-huquqiy sabab-oqibat determinizmiga ko‘ra, jazo choralarining maqsadga muvofiqligi, adolatliligi hamda qat’iy qonuniylik mezonlariga tayanishi jamiyatda barqaror huquqiy tartibot va jamoat xavfsizligini barqarorlashtirishni daxlsiz kafolatlovchi bosh aksiologik filtrdir. Huquq sotsiologiyasi nuqtai nazaridan yondashilganda, jazo quvvati shaxs ongida repressiv tazyiq vositasi sifatida emas, balki huquqiy madaniyatni shakllantiruvchi ma’naviy-ma’rifiy mezon sifatida legalizatsiyalashishi lozim.

Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks tizimidagi jazo turlari va protsessual normalar tahlil qilinganda, sanksiyalarning ta’sir doirasi bevosita jamiyat ijtimoiy-huquqiy munosabatlariga daxldor ekanligi namoyon bo‘ladi. Kodeksning 23-moddasida ma’muriy ogohlantirish, jarima, ashyoni haqini to‘lash sharti bilan olib qo‘yish, musodara qilish, maxsus huquqdan mahrum etish, majburiy jamoat ishlari, ma’muriy qamoq hamda hududdan chiqarib yuborish kabi sanksiyalarning qat’iy ierarxik tizimi belgilangan. 24-moddaga ko‘ra, ashyolarni haqini to‘lash sharti bilan olib qo‘yish, musodara qilish va maxsus huquqdan mahrum etish ham asosiy, ham qo‘shimcha ma’muriy jazo tariqasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa, bitta huquqbuzarlik uchun faqat bir marta asosiy jazo tayinlanishi qoidasi protsessual adolat andozalarini ifodalaydi. Biroq, amaldagi huquqni

qo‘llash amaliyoti tahlil qilinganda, sanksiyalarni mexanik qo‘llash hamda jazo tayinlashda mansabdor shaxslarning diskretsion vakolatlaridan subyektiv foydalanishi ma’muriy jazoning preventiv samaradorligini pasaytirmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, ma’muriy-huquqiy sanksiyalar tizimining ijtimoiy-funksional tabiatini yanada teranroq anglash uchun huquqning qo‘riqlovchi funksiyasi qonuniyatlariga murojaat qilish lozim. Huquq hamisha ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etish vositasi bo‘lib kelgan va huquqiy ta’sirning bu yo‘nalishi uning qo‘riqlovchi funksiyasini tashkil etadi. Huquqning qo‘riqlovchi funksiyasi uning ijtimoiy vazifasi bilan belgilangan huquqiy ta’sir etish yo‘nalishi bo‘lib, u muhim iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etishga, ularning daxlsizligini ta’minlashga yo‘naltiriladi. Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks doirasida qo‘llaniladigan sanksiyalar poydevorida aynan huquqning mazkur universal funksiyasi mujassamdir. Bu jarayonda har bir qonunbuzar o‘zining xatti-harakati nafaqat shaxsiy muammo, balki butun boshli davlat mexanizmining og‘ir tishli g‘ildiraklarini harakatga keltiruvchi absurd olov ekanini anglab yetishi shart. Aks holda, qonun himoyasi ostidagi ijtimoiy munosabatlar har bir burchakda qog‘ozbozlik va idoraviy ovvoragarchilik girdobiga g‘arq bo‘laveradi.

Yuridik klassik Yu.M. Kozlov ta’limotiga ko‘ra, ma’muriy jazo choralari ma’muriy huquqbuzarlik oqibatida yetkazilgan moddiy zararni qoplash maqsadida qo‘llanilmaydi. Agarda ma’muriy huquqbuzarlik natijasida jismoniy yoki yuridik shaxsga real moddiy-mulkiy zarar yetkazilgan bo‘lsa, huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishni mazmunan ko‘rib chiquvchi vakolatli davlat organi ma’muriy jazoni tayinlash bilan bir vaqtda, mulkiy zararni undirish bo‘yicha masalani ham sub-institut sifatida hal etishi mumkin. Biroq bunday holatda ham mulkiy zararni undirish mexanizmi mohiyatan fuqarolik ishlarini ko‘rib chiqish protsessual tartibi mezonlariga tayanadi va ma’muriy sanksiyaning jazolash tabiatiga aralashmaydi. Oddiy qilib aytganda, huquqbuzar o‘zining qilgan sho‘xligi uchun davlatga jarima to‘lab qutilaman deb o‘ylasa, qattiq yanglishadi; chunki jabrlanuvchining singan stoli yoki chakki chiqqan devori uchun fuqarolik sudi uni yana alohida quchoq ochib kutib turgan bo‘ladi. Natijada huquqbuzar bitta xatosi tufayli ham ma’muriy xazinani, ham shaxsiy hamyonini birdek bo‘shatishdek falsafiy muvozanatga duch keladi.

Ma’muriy jazo tayinlash jarayonida byurokratik rasmiyatchilikni cheklash va sanksiyalarni insonparvarlashtirish maqsadida Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksga yuridik shaxslarning ma’muriy javobgarligi institutini hamda differensiyalashgan jarimalar tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Amaldagi ma’muriy javobgarlik tizimida barcha iqtisodiy, sanitariya yoki ekologik huquqbuzarliklar uchun jazo choralari faqatgina jismoniy shaxslarga yuklatilmoqda. Bu holat o‘rta bo‘g‘in ijro apparati mansabdor shaxslarining diskretsion vakolatlari doirasida arzimagan protsessual xatolar uchun fuqarolarga eng yuqori jarima sanksiyalarini mexanik qo‘llashiga, tadbirkorlik subyektlarida esa korrupsion risklar kengayishiga sabab bo‘lmoqda. Chunki amaldor qo‘liga qog‘oz va qizil ruchka olganda, favqulodda universal sudya yoki iqtisodiy dahoga aylangandek his qilib, oddiy xodimning kichkinagina imlo xatosidan kosmik miqyosdagi global falokat yasashga intiladi. Oqibatda fuqaro o‘zining huquqiy savodsizligidan emas, balki tizimning mexanik shafqatsizligidan jabr ko‘rib, davlat idoralariga kirishni kvant fizikasini o‘rganishdan ham qo‘rqinchliroq jarayonga qiyoslay boshlaydi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekistonda ma’muriy jazoning maqsad va vazifalarini protsessual mutanosiblik prinsiplari asosida modernizatsiya qilish shunchaki sanksiyalar miqdorini mexanik o‘zgartirish yoki jazo choralarini og‘irlashtirish bilan cheklanib qolmaydi. Bu jarayon, eng avvalo, huquqning qo‘riqlovchi funksiyasini shaxs daxlsizligi, konstitutsiyaviy kafolatlar hamda sud proteksiyasi filtrlari orqali qat’iy muvozanatlashtirishga asoslangan obektiv-deterministik taraqqiyot bosqichidir. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tomonidan qo‘llaniladigan har qanday ma’muriy ta’sir chorasi Konstitutsiyaning 20-moddasi talablariga qat’iy muvofiq ravishda, qonunlarda nazarda tutilgan legitim maqsadlarga erishish uchun yetarli bo‘lgan eng minimal va maqbul doirada bo‘lishi, shuningdek, inson sha’ni va qadr-qimmati daxlsizligini har qanday holatda ham so‘zsiz ta’minlashi shart.

Ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi qonunchilik tizimining tahlili shuni ko‘rsatadiki, amaldagi

jazo mexanizmlarida ko‘p hollarda reaktiv jazolash yondashuvi ustunlik qilib, sanksiyalarning preventiv va tarbiyaviy salohiyati yetarli darajada ochilmayotgan edi. Xususan, ma’muriy jarimalarning iqtisodiy majburlash vositasi sifatida qo‘llanilishi hamda mansabdor shaxslarning diskretsion vakolatlarini tartibga soluvchi aniq protsessual filtrlarning yetishmasligi huquqni qo‘llash amaliyotida turli byurokratik ziddiyatlarni keltirib chiqarar edi. Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida taklif etilayotgan korporativ javobgarlik andozalarini milliy huquq tizimiga tatbiq etish, ya’ni iqtisodiy, ekologik va sanitariya sohalaridagi huquqbuzarliklar uchun mas’uliyatni faqat jismoniy shaxslarga yuklashdan voz kechib, uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuridik shaxslarning o‘ziga moliyaviy sanksiya shaklida qo‘llash mexanizmini yaratish o‘rta bo‘g‘in amaldorlarining o‘zboshimchaligini keskin cheklaydi va sanksiyalar mutanosibligini to‘la ta’minlaydi.

Shu bilan birga, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 24-1-moddasida mustahkamlangan ma’muriy ogohlantirish institutining qo‘llanish doirasini kengaytirish hamda birinchi marta huquqbuzarlik sodir etgan va qilmishidan chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lgan subyektlarga nisbatan insonparvarlik prinsiplarini ustuvor qo‘yish jamiyatda huquqiy nigilizm o‘choqlarini toraytirishning muhim huquqiy vositasidir. Jazo muqarrarligi prinsipi shaxsni jismoniy yoki iqtisodiy ezishga emas, balki huquqiy ongdagi buzilishlarni preventiv va profilaktik usullar bilan bartaraf etishga xizmat qilishi lozim. Ushbu yondashuv huquqning qo‘riqlovchi funksiyasini faqat davlat majburloviga emas, balki jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltiruvchi ma’naviy-ma’rifiy mezonlarga tayanib amalga oshirish imkonini beradi.

Qolaversa, haq to‘lanadigan jamoat ishlari institutining amaliy samaradorligini oshirish maqsadida uni bandlik markazlari bilan proaktiv tarzda integratsiya qilish, ya’ni Aliment-Proba ish bilan ta’minlash tizimini yaratish ijtimoiy adolat aksiologiyasini moddiylashtirishda halokatli muammolarni hal etadi. Huquqbuzarlarning mehnat faoliyatiga jalb etilishi orqali aliment majburiyatlari va qarzdorliklarini real vaqt rejimida qoplash mexanizmining joriy etilishi voyaga yetmagan bolalar va ehtiyojmand qatlamlarning huquqlarini davlat tomonidan kafolatli proteksiya qilishni ta’minlaydi. Jazoni o‘tashdan bo‘yin tovlagan taqdirda esa javobgarlikning muqarrarligi muvozanatlashgan protsessual filtrlar orqali qat’iy ta’minlanadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish joizki, taklif etilayotgan ilmiy-amaliy o‘zgarishlar va protsessual islohotlarning amalga oshirilishi fuqarolarda ham, ma’muriy organ xodimlarida ham qonun ustuvorligiga nisbatan ongli va so‘zsiz itoatkorlik refleksini shakllantiradi. Davlat organlari faoliyatida universal nazorat-majburlash modelidan voz kechib, to‘liq shaffof, proaktiv, ma’rifiy jihatdan muvozanatlashgan hamda ma’muriy sudlar nazorati ostidagi preventiv ijtimoiy-huquqiy boshqaruv ekotizimiga o‘tish Yangi O‘zbekistonda inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida real proteksiya qilishning, qonuniylik muhitini mustahkamlashning hamda demokratik huquqiy davlat poydevorini yanada yuksaltirishning eng oliy va inkor etib bo‘lmaydigan kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi yangi tahriri.2023-yil
2. O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi.- 01.04.1995.2026-yil
3. Ma’muriy huquq: Darslik / Sh.T. Ikramov, I.A. Xamedov tahriri ostida. –Toshkent 2021
4. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.2026-lex.uz